

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ**

ШАУРЕНКО АННА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК [94(477.4)058.234.4“1991/2005”](043.3)

**ПОБУТ ТА ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
В 1991 – 2005 РР. (РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ)**

07.00.01 – Історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Миколаїв – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент,
Дудник Олена Володимирівна,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
доцент кафедри історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор,
Романюк Іван Миронович,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
завідувач кафедри історії та культури України;

доктор історичних наук, професор,
Тригуб Олександр Петрович,
Чорноморський державний університет
імені Петра Могили,
завідувач кафедри міжнародних відносин та
зовнішньої політики

Захист відбудеться «27» травня 2016 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.38.053.02 в Чорноморському державному університеті імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10, зала засідань вченої ради.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Чорноморського державного університету імені Петра Могили за адресою: 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Автореферат розісланий «27» квітня 2016 року

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. Є. Богданова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасні історичні умови державного будівництва в Україні посилюють необхідність реформування соціально-побутової інфраструктури сільського населення. Від реалізації поставлених завдань залежить подальший розвиток сучасної незалежної держави, створення нових соціально-демократичних умов для духовного та інтелектуального розвитку кожної особистості.

Процес модернізації у становленні державності та відродженні національної культури сільського населення зумовлює створення нових підходів до вивчення минулого. Розпочато активну розробку напрямів, що вивчають тенденції розвитку суспільства із соціальної точки зору, які є звичними і необхідними в житті людини та досліджують проблеми людського буття.

Сучасний об'єктивний характер суспільного прогресу в галузі історичної думки вимагає ґрунтовного вивчення історичної спадщини проблеми побуту та дозвілля сільського населення України в 1991–2005 рр. Історія повсякденності визнана окремим напрямком історичних досліджень і набула загальної легітимації у вітчизняній історіографії.

Майбутня інтеграція України у світовий соціокультурний простір залежить від сучасного покоління, яке має знати історію розвитку та становлення української нації. Таке завдання спонукало сучасних дослідників до перегляду державних соціально-економічних аспектів, пов'язаних з культурою побуту та дозвілля сільського населення України в 1991–2005 рр.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю у вітчизняній історіографії комплексних праць, присвячених повсякденному життю селян України в 1991–2005 рр. Звідси виникає необхідність комплексного аналітичного дослідження буденного життя мешканців сільських територій України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Суспільні та етнонаціональні трансформації на території Південно-Східного Поділля XVII–XX ст.» (Державний реєстраційний номер 0111U007538) кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі вивчення архівних матеріалів, опублікованих документальних джерел, науково-дослідної літератури, періодичної преси провести комплексний аналіз побуту та дозвілля сільських жителів в умовах незалежної України.

Розв'язання поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, провести аналіз джерельної бази дисертаційного дослідження;
- розкрити основні напрямки діяльності української влади щодо добробуту жителів сільських територій;
- дослідити матеріальне становище сільського населення України;
- проаналізувати соціально-побутові умови життя сільського населення в умовах розвитку ринкових відносин;

– вивчити проблему медичного забезпечення українських селян і простежити демографічні зміни на селі;

– охарактеризувати стан задоволення культурних потреб селян та дослідити основні тенденції розвитку освіти у сільській місцевості.

Об'єктом дослідження є сільське населення в контексті повсякденного життя в умовах незалежної України.

Предметом дослідження є побут та дозвілля сільського населення України у досліджуваній період.

Хронологічні межі дослідження – 1991–2005 рр. Вибір нижньої межі обумовлений проголошенням політичної незалежності України, що започаткувало новий етап в історії країни. Верхня межа зумовлена прийняттям урядової програми «Назустріч людям», що окреслила нові перспективи в соціальному розвитку українського села.

Географічні межі дослідження окреслені територією центральної України в адміністративних кордонах Вінницької, Кіровоградської та Черкаської областей.

Методологічною основою дисертаційного дослідження стали принцип історизму, об'єктивності, системний підхід, що слугували опрацюванню історіографії теми та її джерельної бази. Спираючись на зазначені принципи, у процесі дослідження застосовано такі основні *методи*: спостереження, усна історія, статистичний, порівняльний, аналіз і синтез, хронологічний, кліометричний та ін. Поєднання названих принципів та методів сприяли комплексному аналізу обраної проблеми та досягненню поставленої мети.

Наукова новизна дослідження полягає в постановці та розробці актуальної теми, яка не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення в історичній літературі. У дисертаційному дослідженні:

– *вперше* розкрито зміни, що відбулися в буденному житті мешканців українського села у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст.; виявлено особливості об'ємної, але малоефективної правової бази 1991–2005 рр., якою визначався добробут на селі; з'ясовано особливості оплати праці, матеріальне становище, міру забезпечення сільського населення комунальними послугами, послугами зв'язку та транспорту, медичним обслуговуванням; розкрито культурно-освітні потреби та особливості дозвілля сільського населення; введено до наукового обігу маловідомі документи обласного та районного рівня, джерела усної історії та результати соціологічного опитування сільських жителів;

– *удосконалено* підхід до розкриття трансформаційних процесів у соціально-побутовій і культурно-освітній сферах українського села; розширено характеристику актуальних проблем у побуті та дозвіллі сільського населення центрального регіону України в досліджуваній період;

– *дістало подальший розвиток* вивчення історії повсякденного життя українських селян у 1990-х рр. з об'єктивної позиції; методи збору усних свідчень і проведення соціального моніторингу; наукове обговорення проблем побуту та дозвілля в умовах сільського життя.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення, висновки та узагальнення, введені до наукового обігу документи й

матеріали, які містяться в роботі, суттєво розширюють знання з новітньої історії як України загалом, так і її окремих регіонів зокрема. Результати дослідження можна залучати до написання узагальнюючих праць з історії України, розробки спеціальних лекційних курсів і семінарських занять для студентів вищих навчальних закладів, до підготовки регіональних досліджень. Ключові положення дисертації можуть бути використані при визначенні рівня життя сільського населення, розробці заходів з його поліпшення в умовах ринкової економіки.

Публікації та особистий внесок здобувача. Наведені в дисертаційному дослідженні наукові результати, узагальнення та висновки отримані автором особисто. Дисертація є результатом самостійних наукових пошуків автора. За темою дослідження опубліковано 12 праць, з яких 6 статей у наукових фахових виданнях України, 1 – у зарубіжному науковому виданні, 5 – тези та матеріали наукових конференцій, а також публікації, які додатково розкривають результати дослідження (загальним обсягом 4,2 др. арк.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Результати дослідження було викладено в доповідях на науково-практичних конференціях і наукових семінарах: Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя» (Умань, 2012); IX Всеукраїнський симпозіум з проблем аграрної історії (Черкаси, 2012); Регіональний науково-практичний семінар «Підготовка студентів до організації та проведення виховних справ у ЗОШ I–III ступенів» (Умань, 2013); Кіровоградська сесія III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Кіровоград, 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у XXI ст.» (Херсон, 2015); Міжнародна науково-практична конференція «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації» (Львів, 2015); Всеукраїнський науково-методичний семінар «Підготовка майбутнього вчителя початкової школи до національно-патріотичного виховання (Умань, 2015), II Міжнародна науково-практична конференція «Теоретико-методологічні аспекти мистецької освіти: здобутки, проблеми та перспективи» (Умань, 2015).

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Складається зі вступу, трьох розділів (8 параграфів), висновків, списку використаних джерел та літератури (566 найменувань), додатків. Повний обсяг дисертації становить 256 сторінок, з них основного тексту – 184 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт і предмет, сформульовано мету і завдання роботи, окреслено хронологічні та територіально-адміністративні рамки, визначено методи дослідження, доведено наукову новизну роботи та її практичне значення, уміщено інформацію про апробацію результатів дослідження і структуру дисертаційної роботи.

Перший розділ **«Стан наукового вивчення, джерельна база, принципи та методи дослідження»** структурно поділений на три підрозділи та присвячений

аналізу літератури і джерел з теми дослідження. Розглянуто рівень історіографічної розробки теми, охарактеризовано джерельну базу, визначено основні принципи та методи дослідження.

У підрозділі 1.1 «*Історіографія теми*» проведено систематизацію та аналіз історіографічних праць з питань побуту і дозвілля українських селян досліджуваного періоду. У розвитку історіографії проблеми автор умовно виокремив кілька періодів. Перший – 1991–1999 рр.: упродовж цих років в умовах розпаду СРСР кризові явища охопили всі сфери українського суспільства. Дослідження буденного життя селян мали поверховий характер, звучали в контексті інших більш значущих проблем. Другий період охоплює 2000–2005 рр.: порівняно з попереднім десятиліттям спостерігається конкретизація об'єкта та предмета дослідження, крім того, виникла потреба в написанні наукових праць з історії України, що мала святкувати свій ювілей.

Вагомий внесок у розвиток історії сьогодення зробили працівники Інституту історії України НАН України. За його сприяння реорганізовано інфраструктуру локальної історії і створено регіональні науково-дослідні центри.

У перші роки незалежності України значний доробок у розв'язанні проблем українського села належить авторському колективу, результати дослідження якого представлені у праці «Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки»¹, де йшлося про особливості соціальної інфраструктури села на початку 1990-х рр.

Зміни в духовному житті і побуті сільського населення висвітлено у праці «Культура і побут населення України»². Це була перша спроба посібника з українського народознавства, що містив огляд основних етапів етнічної історії України, відомості про галузі господарства, заняття населення, транспорт і засоби пересування, житло, одяг, харчування, побут, звичаї, обрядовість.

Цінними для наукового аналізу стали довідники, що дозволяють поденно відобразити важливі події політичного, громадського, економічного життя. На особливу увагу заслуговують видання «Україна: хроніка ХХ ст. Довідкове видання. Роки 1991–1995»³ та «Україна: хроніка ХХ ст. Довідкове видання. Роки 1996–2000»⁴.

Колективні дослідження проблем селян починають рясніше з'являтися на початку ХХІ ст. Основні аспекти соціально-побутового розвитку українського села представлені в доробках А. Гальчинського⁵, М. Орлатого⁶, І. Рибак⁷.

¹ Соціальне відродження і розвиток села в умовах становлення ринкової економіки / авт. колек.: П. Т. Вдовиченко [та ін.]; за ред. П. Т. Саблука. – К. : Урожай, 1993. – 216 с.

² Культура і побут населення України : навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко [та ін.]. – 2-е вид., доп. та перероб. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

³ Україна: хроніка ХХ століття : роки 1991–1995: довід. вид. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]; упоряд.: О. Андрощук, С. Падалка, Л. Ковпак. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 451 с.

⁴ Україна: хроніка ХХ століття: роки 1996–2000: довід. вид. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]; упоряд.: Л. В. Ковпак, Н. П. Барановська. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 434 с.

⁵ Гальчинський А. С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / А. С. Гальчинський. – К. : Українські пропілеї, 2001. – 320 с.

⁶ Соціальна сфера села України: регіональний аспект / за ред. М. К. Орлатого. – К. : НДІ «Украгропромпродуктивність», 2001. – 392 с.

Матеріальні аспекти рівня життя сільського населення, їх зміни у процесі трансформації економіки закладено в колективній праці «Матеріальний добробут сільських жителів»⁸, що містить відомості про доходи та витрати домогосподарств у сільській місцевості, надходження від особистого підсобного господарства, платні послуги, споживання жителями села основних продуктів харчування та товарів промислового виробництва.

Значний фактичний матеріал узагальнено у книзі Л. Ковпак⁹. Автором досліджено соціально-побутові умови життя населення України у взаємозв'язку з історичними подіями, що відбулися у другій половині ХХ ст.

Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено в працях соціологічного, економічного, етнографічного та педагогічного спрямування. Монографія А. Шатохіна¹⁰ порушує питання становлення і розвитку соціології села.

У 2006 р. вийшла у світ праця «Історія українського селянства»¹¹, де подано характеристику політичних і соціально-економічних трансформацій історії селянства від давнини до наших днів. Зокрема, проаналізовано зрушення в побутовому та культурному житті сільського населення України до 2004 р. включно.

Питання культури в українському селі в 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. описала С. Чмільова¹². На прикладі Черкаської області дослідниця проаналізувала діяльність сільських закладів культури. З-поміж праць вітчизняних фахівців виокремимо дослідження М. Ігнатенко¹³, яка розглянула соціально-економічні зміни в українському селі впродовж 1991–2008 рр.

Протягом останніх років вийшла у світ низка досліджень з історії окремих сіл центральних областей України. Краєзнавство сіл Вінниччини, Кіровоградщини, Черкащини вивчали В. Білоус, Є. Букет, О. Голованова, І. Гончарук, А. Дайнеко, М. Дорош, С. Ламанов, П. Маніленко, М. Марущак, В. Мовчан, О. Павличук, О. Чайка, І. Щербак¹⁴ та ін. Автори описують історію власних сіл з найдавніших часів до сьогодення, але роки незалежності висвітлені фрагментарно.

Отже, після проголошення незалежності України у 1991 р. науковці історичного, політичного, соціологічного, економічного, етнографічного, педагогічного напрямків написали чимало загальних і спеціальних праць, різних за своїм змістом і осмисленням, проте історіографічна спадщина не показує цілісного та об'єктивного

---

⁷ Рибак І. В. Соціально-побутова сфера українського села: труднощі та проблеми (кінець 80-х – 90-ті роки ХХ ст.) / І. В. Рибак // Український селянин: [зб. наук. праць]. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2001. – Вип. 1. – С. 92–95.

⁸ Матеріальний добробут сільських жителів: навч. посіб. / П. Т. Саблук, М. К. Орлатий, В. С. Дієсперов ; [та ін.]; Ін-т аграр. економіки УААН, Укр. акад. держ. упр. при Президентові України, Наук.-дослід. центр нормативів праці М-ва аграр. політики України. – К., 2002. – 369 с.

⁹ Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.

¹⁰ Шатохін А. М. Соціологія села / А. М. Шатохін. – К. : Наук. світ, 2000. – 271 с.

¹¹ Історія українського селянства: нариси: в 2 т. / НАН України, Інститут історії України; В. А. Смолій (відп. ред.). – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.

¹² Чмільова С. В. Художня самодіяльність на селі: форми, тенденції, недоліки (1990-ті рр. ХХ ст.) / С. В. Чмільова // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К. : Поліграфічний центр «Фоліант», 2007. – Т. 17. – С. 442–450 та ін.

¹³ Ігнатенко М. М. Видима темрява (Українське село: тернистий шлях перехідної доби, 1990–2000 рр.) / М. М. Ігнатенко. – Ялта : РИО КГУ, 2008. – 92 с.

¹⁴ Щербак І. В. Село Зелена Діброва: публіцистичне видання / І. В. Щербак, Б. І. Сидоренко. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2006. – 136 с.

бачення особливостей побуту і дозвілля сільського населення України, зокрема центральних її областей. Більшість праць перенасичені проблемами аграрного розвитку, змінами в економіці, політичному житті, а щоденний побут і дозвілля сільського населення в 1991–2005 рр. комплексно не було досліджено.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» проаналізовано комплекс архівних матеріалів, опублікованих документів, які слугували підґрунтям для реалізації поставленої мети. Інформаційну базу поділяємо на кілька груп: матеріали центральних і регіональних державних архівів України, діловодна документація, офіційно-нормативна документація, статистичні дані, центральні та регіональні періодичні видання, усні свідчення та польові дослідження автора. Більшість із них уперше вводиться до наукового обігу.

Документи Центрального державного архіву вищих органів влади і державного управління України містять відомості: про фінансове забезпечення культурних закладів, реконструкцію та будівництво медичних установ, розвиток телебачення, роботу навчальних закладів. Інформація, відображена в цьому фонді, стосувалась усієї території України відповідно до її адміністративно-територіального поділу. В архівосховищах державних архівів Вінницької, Кіровоградської та Черкаської областей зберігаються документи до 1991 р.

Матеріали, що стосуються культури сільського населення в 90-ті рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., зберігаються в поточних архівах Управління культури Вінницької облдержадміністрації, в Департаменті культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської обласної державної адміністрації, в Управлінні культури і туризму Черкаської облдержадміністрації та в Обласних центрах народної творчості. Це діловодна документація, що становить другу групу джерел, де описана робота закладів культури, спрямована на задоволення потреб сільського населення.

Уявлення про офіційну позицію держави стосовно села можна дослідити на основі офіційно-нормативної документації, серед якої важливе місце посідають: Конституція України, законодавчі акти, укази та розпорядження Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, постанови Верховної Ради України тощо.

Окремий масив джерел у дослідженні сільського побуту та дозвілля Вінницької, Кіровоградської, Черкаської областей складають дані статистичних збірників, які містять цифрові показники, що певною мірою характеризують соціально-економічний, демографічний і культурний потенціал усієї країни або окремих її регіонів. Статистичні збірники дають змогу простежити динаміку розвитку культурної, освітньої, соціально-побутової, транспортної, медичної сфер життя з 1991 до 2005 р. У контексті дослідження сільського побуту та дозвілля періоду незалежності важливе значення мають статистичні дані, що зберігаються у фондах поточних архівів обласних управлінь статистики.

Важливим джерелом дослідження побуту та дозвілля сільського населення України є матеріали періодичних видань, які склали ще одну групу джерел. На сторінках цих видань опубліковано статті про події, факти, явища з життя держави і суспільства. У текстах періодичних повідомлень спостерігаємо, як часто громадськість звертала увагу на проблеми села і що людей турбувало найбільше. Аналізуючи публікації, ми вживаємося в той час, що склався в Україні, можемо

зрозуміти історичні умови, в яких існувало село, та глибше дослідити особливості повсякденного життя сільського населення.

Робота центральних органів влади, а також події, що відбувалися на державному рівні, знайшли відображення на шпальтах центральних газет офіційного характеру – «Урядовий кур'єр», «Сільські вісті», «Культура і життя». На поодинокі статті про повсякдення селян центральних областей України натрапляємо у виданнях «Освіта», «Вільне слово», «Робітнича газета», «Молодіжна газета», «Молода гвардія», «Правда України» та ін. Особливості духовного життя сільського населення розкривають такі друковані видання: «Людина і світ», «Національна оборона і безпека», «Українське релігієзнавство».

Інформативними у плані вивчення життя селян є обласні та районні газети. У дослідженні вагоме значення відведено періодиці Вінниччини, що представлена газетами «Вінниччина», «Медична Вінниччина», «Камертон». На Кіровоградщині повсякденне життя сільського населення представлено в газетах «Сільський вісник» і «Сільське життя». Фактологічним матеріалом з теми нашого дослідження позначено газету Черкаської області «Село і люди».

Серед використаних у дослідженні джерел доповнили характеристику побуту та дозвілля сільського населення 1991–2005 рр. соціологічні дослідження. Протягом 2013–2014 рр. автор дисертації за сприяння Уманського соціологічного центру – Регіонального відділення Соціологічної асоціації України (керівник – д-р соц. наук, проф. А. Шатохін) – обстежила села центральних областей України шляхом спостереження, інтерв'ю та анкетування. Географія дослідження охопила села в 40 районах Вінницької, Кіровоградської, Черкаської областей.

В опитуванні було задіяно 130 респондентів, що були очевидцями подій 1991–2005 рр. Питання стосувалися матеріального становища селян в окреслений період: умов життя, культури, освіти, медицини, транспорту, харчування, дозвілля, що дозволило більш об'єктивно проаналізувати побут сільського населення України в роки незалежності. Це допомогло змалювати морально-психологічну картину сільського життя в умовах ринкової економіки та кризових явищ, що спіткали її на початку становлення.

Додатковим джерелом використано «усну історію» – записані дисертанткою у 2013–2015 рр. розповіді селян, які допомогли відтворити колорит життя пересічного мешканця села.

У роботі використано результати соціологічних досліджень Інституту соціології НАН України, матеріали розвідок Інституту Горшеніна «Соціально-економічне становище сучасного українського села» та підсумки роботи недержавного аналітичного центру економічних та політичних досліджень імені Разумкова.

Не менш важливим джерелом для дослідження повсякденної історії сільського населення України, включаючи центральні її регіони, є інформаційні ресурси Інтернету. Значний документальний матеріал у вигляді нормативно-правової бази, звітів міститься на сайтах державних органів влади. У дослідженні використано офіційний веб-портал «Верховна Рада України», інформаційно-правовий портал «Закони України», головний правовий портал України «Ліга Закону» та ін.

У підрозділі 1.3 «Теоретико-методологічні основи дослідження» вказано, що методологічна основа дослідження визначається принципом історизму, на основі

застосування якого побут і дозвілля сільського населення проаналізовано в їх хронологічній послідовності як результат дії історичних закономірностей і причино-наслідкових зв'язків. Важливою умовою виконання дослідницьких завдань є постійне дотримання принципу об'єктивності, що передбачав неупередженість, незалежність від світоглядних і суспільно-політичних орієнтацій, уникнення недостовірної інформації та зобов'язав бачити історичне минуле таким, яким воно було насправді. Принцип системності орієнтував на висвітлення цілісності об'єкта і на вияв багатогранних зв'язків, забезпечував вивчення історичних процесів та їхніх складових як єдиного цілого, як системи.

Спираючись на зазначені методологічні принципи, дисертантка послуговувалася рядом теоретичних методів, що переводять їх у площину реальності та роблять працюючою теорією. Серед них: спостереження (надало можливість вивчати людей у їх природному середовищі, у повсякденних життєвих практиках); усна історія (дозволила проінтерв'ювати та провести анкетування серед сільських жителів); статистичний (використано для обліку та з'ясування динаміки соціально-економічних перетворень в Україні в 1990-х – на початку 2000-х рр.); порівняльний (допоміг з'ясувати сутність явищ, що вивчалися, за схожістю і відмінністю притаманних йому ознак, а відтак – зробити відповідні узагальнення); аналіз і синтез (дозволили виокремлювати закономірності соціально-економічних і культурно-освітніх перетворень, відстежувати найхарактерніші риси і тенденції); хронологічний (дав можливість виокремити проблемні блоки побуту та дозвілля сільського населення України і синхронно розглянути події та їх розвиток у часовому вимірі); комплексного підходу (полягав у застосуванні різних засобів історичного дослідження, міждисциплінарних зв'язків при доборі та аналізі джерел); історичної герменевтики (сприяв тлумаченню архівних матеріалів і спогадів); кліометричний (дозволив опрацювати статистичні дані, використані в дисертації, простежити динаміку змін у побутових умовах сільського населення, у сфері дозвілля) та ін.

У другому розділі – *«Соціально-побутові умови життя сільського населення України в 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст.»* – проаналізовано матеріальні та соціально-побутові умови життя сільського населення України, його потреби в їжі, одязі, житлі, комфортних умовах проживання, медичному обслуговуванні, оздоровленні та численні відносини, що складаються в процесі задоволення цих потреб.

У підрозділі 2.1 *«Матеріальні умови життя населення в умовах трансформації сільськогосподарського виробництва»* визначено стан добробуту сільського населення України в першій половині досліджуваного періоду: увагу привертають темпи інфляції, що призвело до скорочення доходів населення та до суттєвого падіння рівня споживання. За свідченнями очевидців, заробітну плату виплачували не в повному обсязі, із затримкою, часто товарами повсякденного вжитку або власного виробництва. З 2000 р. ситуація дещо покращилася.

Унаслідок скорочення сільськогосподарського виробництва чисельність працівників сільгосп підприємств протягом 1991–2001 рр. зменшилася майже вдвічі, частина з них жила із присадибних ділянок. Став високим рівень трудової

незайнятості сільського населення, тобто безробіття. Безробіття в селі спровокувало від'їзд у міста й за кордон переважної більшості молоді.

За перші чотирнадцять років незалежності спостерігаємо зниження рівня використання селянами особистих підсобних господарств для власного продовольчого забезпечення. При одночасному розширенні цього сектора сільськогосподарського виробництва це означало посилення товарної функції особистого підсобного господарства. Однак це був часто вимушений захід, до якого спонукав селян економічний спад, незайнятість, безгрошів'я. Обмежуючи себе в харчуванні, селяни привозили на ринок вироблену в особистих підсобних господарствах продукцію, щоб отримати в такий спосіб кошти для придбання необхідних товарів: палива, одягу, взуття, шкільних підручників, ліків тощо. Протягом тижня сукупний робочий час у селян був перебільшений на чверть, а вільного часу було в 1,4 рази менше порівняно з робітниками і службовцями в містах, що не сприяло фізичному й духовному розвитку селянина як особистості.

У підрозділі 2.2 «Зміни в побуті сільського населення» показано тенденцію наростання соціально-побутових проблем на селі з 1991 р. по 2005 р.

У повсякденному житті селян у 1991–2005 рр. значне місце відводилося роздрібній торговельній мережі, відповідно в селах у досліджуваний період переважали продуктові магазини, рідше – базари і крамниці. За відсутності необхідних товарів у селі жителі їздили до міста, проте регулярно собі це дозволяли лише $\frac{1}{4}$ селян. Асортимент товарів різнився за чисельністю жителів. На період з 1991 до 2005 р. на полицях продуктових магазинів було 70 % товарів, необхідних у повсякденному вжитку. Менш доступними були засоби гігієни та побутова хімія. У хвилях ажіотажу продиктував свою волю і «чорний ринок», де перевищення державних роздрібних цін становило і чотири, і шість разів. Державна і кооперативна торгівля в селі занепала.

Економічна криза, високі темпи інфляції призвели до зниження мережі сільської соціальної інфраструктури, а саме: їдалень та кафе. Найбільшого скорочення зазнали великі об'єкти, зокрема стаціонарні їдальні.

Не менш значущим для сільського населення України завжди було житло, яке перебувало у приватній та державній власності. Більшість селян будинки придбали за власні кошти чи отримали у спадок, і лише 1,5 % побудовані або надані державою. Приватні будинки, що споруджували селяни власними силами або наймаючи фахівців, за зовнішнім виглядом були традиційними і зведені відповідно до регіональних традицій та матеріальних статків власників.

Незважаючи на забезпеченість сільських жителів житловим фондом, повністю газифікувати житлові будинки, провести до них каналізацію та центральне опалення державним органам влади було не під силу, оскільки це потребувало великих капіталовкладень, яких Україна не мала. Тому значна кількість мешканців сільських будинків садибного типу самостійно вирішували всі питання побутового благоустрою, купуючи паливо, готуючи дрова, копаючи каналізаційні ями, проводили в будинки водогін або носили воду у відрах з колодязів чи колонок.

Щодо рівня газифікації сільських населених пунктів, то на початку 1991 р. у селах України їх відсоток, забезпечених мережевим газом, коливався від 1–2 %. За наступні 10 років мережа газифікованих сільських територій щороку

розширювалась, і показник збільшився у 8–10 разів, але відсоток від загальної кількості сіл був незначним.

У 1990-ті рр. селяни продовжували відчувати дискомфорт через невирішеність проблем з централізованого водопостачання, яким було забезпечено лише 1,2 тис. сіл, або 20 % від запланованих, побудовано лише 5,5 тис. км водогонів, або 10,5 % запланованих. Існували труднощі і з побудовою в селах каналізації.

Складною залишалася ситуація із забезпеченням сільського населення питною водою. Жителі 420 сіл користувалися тільки привізною водою, ще в більш ніж 800 селах використовували привізну воду поряд з іншими джерелами водопостачання. Більшість селян (понад 75 %) вживали воду з місцевих джерел – шахтних і мілкотрубних колодязів, копанок тощо.

Щодо електрифікації сільських помешкань, то на кінець досліджуваного періоду майже 80 % населення не мали проблем з електропостачанням, 20,8 % – частково мали збій у роботі електромереж.

Залишалось актуальним питання телефонізації, хоча з часом ситуація і покращилася за рахунок «сотових», а в подальшому мобільних телефонів.

Не втратив свого значення поштовий зв'язок, проте не всі населені пункти мали поштові відділення. Там, де мешкало менше 200 жителів, цей спосіб зв'язку в зазначений період не практикувався. З 1992 р. значна частина поштових відділень перейшли працювати на триденний робочий тиждень у зв'язку зі зменшенням обсягу випуску періодичних видань – газет, журналів і відсутністю пального для службової машини.

Спостерігаються негативні тенденції у сфері побутового обслуговування. Під тиском державних нововведень у сільській місцевості перестали функціонувати більшість будинків побуту й ательє. Значну частину їх комерціалізували, віддали в оренду, розпродали за безцінь, розікрали.

Певних змін з 1991 до 2005 р. зазнала транспортна галузь. Власний транспорт у сім'ї селянина вважався розкішшю, автомобіль у господарстві мала незначна частина жителів. Щоб виїхати за межі села, користувалися переважно послугами автобуса, що ходив регулярно, ще 40,0 % автобусом користувалися лише в базарні дні. Залізничний транспорт був менш поширеним у центральному регіоні України, для пересування на невеликі відстані у своєму господарстві селяни мали велосипед чи мотоцикл.

Життя на селі ускладнювалося відсутністю доріг із твердим покриттям, незадовільним рівнем транспортного зв'язку між населеними пунктами, низьким благоустроєм вулиць, що мали дороги з твердим покриттям. Майже 50 % сільських вулиць не були заасфальтованими і не мали освітлення. Понад 10 тис. сільських населених пунктів не мали зупинок громадського транспорту, 4,2 тис. сіл знаходилися від зупинок на відстані понад 3 км. Більшість сільських доріг перебувала в занедбаному стані, потребувала ремонту й облаштування.

У підрозділі 2.3 «Медичне обслуговування жителів села та демографічні зміни характерні періоду незалежності України» проаналізовано стан здоров'я сільського населення та структуру медичних закладів і установ загальнодержавного й місцевого рівня.

У період з 1991 до 2005 р. серед сільського населення поширюється наркоманія, алкоголізм і психічні розлади. Спостерігається значне підвищення рівня інвалідності сільських жителів, головною причиною якої були наслідки аварії на Чорнобильській АЕС. Знижується рівень народжуваності, зростає загальна смертність. Збільшується смертність від захворювань органів кровообігу, дихання, від нещасних випадків, травм, отруєнь. Ріст інфекційної патології, зокрема дифтерії, туберкульозу, сифілісу, сальмонельозу, інфекційного гепатиту, потребував складної роботи медичних закладів, органів виконавчої влади, а також відповідних фінансових затрат.

За статистикою, протягом 1995–2000 рр. на 17,2 % збільшилася кількість хворих на інфекційні та паразитарні захворювання, на 22,3 % – хвороби ендокринної та імунної систем, на 24,2 % – уроджені патології, у 1,5 рази – крові і кровотворних органів.

За 1991–2004 рр. в селах Кіровоградської області на чверть зросла кількість сільських поселень, які не мали жодних лікарняних закладів, причому у 91 % (374 од.) з них не здійснювалося і виїзне медичне обслуговування, майже вдвічі зменшилася кількість лікарень; фельдшерсько-акушерських пунктів – на 8,3 %, погіршується стан будівель, у яких вони функціонували. У Вінницькій області з 1990 до 2000 р. забезпеченість населених пунктів дільничними лікарнями зменшилася з 8,1 % до 3,3 %. За цей самий період у Черкаській області – з 10,0 % до 7,7 %. Дослідження рівня життя сільського населення центральних областей України показало, що лише 55 % мали в селі лікарню чи фельдшерсько-акушерський пункт, решта змушені були звертатися за медичною допомогою в районний центр чи в сусіднє село.

В умовах згортання мережі закладів охорони здоров'я, скорочення чисельності медичних працівників, високої вартості послуг порівняно з доходами проблематичним стало не тільки зміцнення здоров'я селян, збільшення середньої тривалості життя, забезпечення високої працездатності, а й навіть його підтримання та недопущення погіршення.

У третьому розділі – *«Культурно-освітні потреби сільського населення та їх задоволення»* – розкрито зміни в особливостях розвитку дозвіллевой сфери жителів села.

У підрозділі 3.1 *«Культурні запити жителів села та їх задоволення»* наголошується, що внаслідок різкого зменшення державних асигнувань спостерігається невпинне скорочення мережі закладів культури, погіршення їхнього технічного стану, незадовільне матеріально-технічне забезпечення, відтік кваліфікованих кадрів.

Кількість клубів, що працювали на покращення дозвілля сільських жителів центральних областей України, з кожним роком зменшувалася. На 1991 р. в Кіровоградській області існувало 729 клубних установ, у 2005 р. – 494, у Вінницькій області у 1991 р. – 1246 та 1062 у 2005 р., на Черкащині відповідно 825 клубних закладів та 738.

В умовах кризи робота більшості клубних установ обмежувалася навчально-репетиційною діяльністю художніх колективів і підготовкою масових заходів, скорочувалася кількість відвідувачів і знизилася масовість художньої самодіяльності. Проте відомі й позитивні зрушення в реорганізації закладів культури, серед яких – збереження і пропаганда співочих традицій, збагачення

репертуару національними творами, підвищення ролі народних самодіяльних колективів в організації колективів народної творчості.

Невід'ємною складовою самобутньої української культури була діяльність любительських об'єднань і клубів за інтересами, народна самодіяльність, танцювальне мистецтво тощо.

У досліджуваній період особливе місце на селі посідало кіно, яке за емоційним, ідейним і художнім впливом на людину стало найулюбленішим видом мистецтва. Проте сільська мережа кінообслуговування була майже зруйнована, а система кіновідеопрокату поступово перетворювалася більше на комерційний вид мистецтва, ніж національний.

Особливу роль у духовному і культурному житті суспільства стала відігравати церква. Віруючі люди активно порушували питання про відкриття храмів і реєстрацію тих культових приміщень, які свого часу були зняті з обліку. Упродовж 1996–2005 рр. кількість чинних установ культури на селі зменшувалася, але кількість культових споруд зросла з 8,8 до 11,3 тис. Значну частину цих будівель було відновлено або збудовано коштом і стараннями місцевих громад, колективів підприємств чи окремих меценатів. Церква опинилася попереду інших інституцій за рівнем довіри селян. Більшість мешканців (82 %) українського села ідентифікували себе як віруючих, релігійних людей, хоч і відвідували церкву нерегулярно.

Поряд зі школами, будинками культури, бібліотеками значну роль у вшануванні національних традицій відіграли сільські музеї. Для сільських територій характерним було поширення музеїв на громадських засадах, які, на відміну від державних, переважали чисельністю. Вони функціонували у складі підприємств, установ та організацій, але не були їхніми підрозділами та не мали штатних працівників.

Значущим фактором впливу на спосіб проведення та специфіку дозвілля в родинях були вікові особливості її мешканців. Для дітей поширеними були розваги на свіжому повітрі, зокрема у вигляді ігор, відвідування гуртків і спортивних секцій. Молоді притаманний публічний характер відпочинку: дискотеки, клуби, ресторани та кав'ярні, спортивні видовища, кінотеатри. Для людей старшого та літнього віку провідними були: медіапростір (телебачення, радіо, преса), вишивання, в'язання, спів, ходіння у гості. Для всіх верств населення спільним було «байдикування», коли за наявності вільного часу відпочинок ні до чого не зобов'язував.

У підрозділі 3.2 «*Використання сільським населенням можливостей закладів освіти*» окреслено тенденцію до постійного зменшення обсягів введення в дію об'єктів соціальної інфраструктури в сільській місцевості. За чотирнадцять років незалежності забезпеченість сільських населених пунктів дитячими дошкільними закладами у Вінницькій області скоротилася на 44 %, у Кіровоградській – на 45,9 %, у Черкаській – на 34,6 %. Ситуація з наявністю загальноосвітніх закладів дещо краща: з 1991 до 2005 р. у Вінницькій області кількість установ зменшилася на 7,1 %; у Кіровоградській – на 6 %; у Черкаській – на 3,5 %. Якщо в 1990 р. по Україні було збудовано загальноосвітніх шкіл на 60,8 тис. учнівських місць, то в 2000 р. – на 8,6 тис.

Багато загальноосвітніх закладів у сільській місцевості були малокомплектними школами. Такі сільські школи зазвичай мали соціально-педагогічні проблеми, серед

яких: неповна кадрова забезпеченість учителями; підвищена завантаженість учителів і батьків домашнім та особистим підсобним господарством, а відповідно, недостатня підготовленість учителів до уроків і низький рівень виконання дітьми домашніх завдань; перевантаження учнів самостійною роботою; обмеженість використання в навчально-виховному процесі різноманітних організаційних форм роботи.

Частина учнів і педагогічних працівників проживала за межею пішохідної доступності. Це потребувало організації підвозу. Тому для цього періоду характерні рейси шкільних автобусів. Проте на 100 % забезпечити проїзд сільських дітей було неможливо. Автобусні парки, які здійснювали підвіз учнів сіл, нерідко були укомплектовані фізично зношеним транспортом, що часто виходив із ладу, потребував ремонту, додаткових коштів на утримання.

Важливу роль у задоволенні культурно-освітніх запитів сільського населення відігравали бібліотеки. Вона виконувала меморіальну, інформаційну, просвітницьку, культурологічну, комунікативну, рекреаційну та інші функції. Через мізерне фінансування сільські бібліотеки не могли задовольняти читацькі інтереси своїх клієнтів, основний контингент яких складала шкільна молодь. Відповідно і читацький досвід у сільського населення менший, а цікавість до літератури згасала. З поширенням телекомунікації, зокрема телебачення, що стало основним джерелом інформації про події та сприяло політичному і культурному вихованню людства, бібліотека все ж відходить на другий план.

У висновках сформульовано основні положення й узагальнено результати дисертаційного дослідження:

1. З'ясовано, що в сучасній історичній науці відсутні спеціальні дослідження, присвячені побуту та дозвіл्लю сільського населення України в 1991–2005 рр. Характеристика особливостей щоденного життя селян у зазначений період у працях вітчизняних науковців не простежується. Інколи фрагментарно дослідники торкаються тих чи інших складових побуту і дозвілля (матеріальний добробут, медицина, освіта, культура та ін.), проте не подають цілісної картини повсякденного життя сільського населення України.

Висвітлення побуту і дозвілля населення в історіографічній літературі є недостатнім, тому лише використання архівних джерел і матеріалів поточних архівів, статистичних довідників, періодики, Інтернет-ресурсів, соціологічних досліджень і спогадів очевидців дало змогу автору вирішити основні завдання дослідження. Встановлено, що джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною, змістовно насиченою та достовірною.

2. На основі аналізу законодавчої бази України щодо питання соціально-економічного розвитку села, соціального захисту та рівня життя сільського населення з'ясовано основні напрямки діяльності української влади щодо добробуту жителів сільських територій. Протягом 1991–2005 рр. владою України ухвалено значну кількість нормативно-правових актів, які регламентували функціонування основних складових соціально-побутової та культурно-освітньої сфер, визначали основні напрями розвитку її інфраструктури в новому господарчому просторі. Законодавча база, що формувалася в незалежній Україні, спрямована насамперед на розробку пропозицій щодо стимулювання інвестиційної, спонсорської та

благодійної діяльності, активізації адміністративного потенціалу. Однак за умови зменшення видатків держбюджету на забезпечення повноцінного функціонування закладів побутового, комунального обслуговування, культури і освіти виконання законів унеможлиблювалося.

Встановлено, що законодавчі та нормативні акти не були завершеною комплексною системою, вони потребували доповнень, змін і уточнень, натомість були базовими в системі регулювання всіх сфер життя сільського населення України.

3. Виявлено, що після проголошення незалежності позитивні зміни в добробуті селян відбувалися повільно. Економічна криза, швидкі темпи інфляції, проблема дефіциту товарів, затримка коштів для виплати заробітної плати в 90-х рр. ХХ ст. ускладнювали матеріальне становище сільського населення України. У першій половині досліджуваного періоду відбулася руйнація системи колективного господарства та з'явилися такі нові явища, як приватизація землі та зародження бізнесу. Переважна частина сільського населення втратила роботу через розпад колгоспів.

Низький кількісно-якісний рівень виробництва товарів народного споживання та підвищення цін на більшість товарів спричинили збільшення дефіциту. Проте сільські регіони відчували дещо менший дефіцит на основні продукти харчування, оскільки додатковим джерелом їх доходів були доходи від особистого підсобного господарства. Через нестачу коштів, заборгованість по зарплаті та низький асортимент продукції у магазинах селяни змушені були майже повністю забезпечувати себе продуктами харчування та засобами першої необхідності, тому підсобне господарство та земля стали основним джерелом доходів.

Зниження прибутку сільських жителів обмежувало їх витрати на різноманітні послуги, предмети господарювання, паливо, ліки, транспортні засоби. Поширилися крадіжки та «металобрухтова лихоманка». Через занепад виробничої сфери та звуження платоспроможного попиту селян зазнала скорочення сільська соціальна інфраструктура. На кінець 2005 р. повністю поліпшити матеріальний добробут селян державі не вдалося.

4. Розкрито особливості соціально-побутових умов життя мешканців сільського населення України в 1991–2005 рр. шляхом аналізу соціальних благ та послуг, які домінували в повсякденному житті селян: співвідношення заробітної плати та купівельної спроможності, забезпеченість житлом, побутовим обслуговуванням, комунальний благоустрій, зв'язок, транспорт.

Державна і кооперативна торгівля на селі занепала. Магазили працювали не повний робочий день, вибір товару був незначним, а ціни завищеними. Сільські жителі освоїли новий вид діяльності – торгівлю, що згодом переросла в підприємницьку діяльність, бізнес.

Встановлено, що збільшувалася кількість незавершеного державного будівництва, приватний сектор споруджували селяни за власний кошт або отримували у спадок. Ступінь задоволення комунальними послугами був низьким. Темпи газифікації залежали від виробничих можливостей будівельно-монтажних організацій, які через незначне державне фінансування працювали уповільнено. Тому більшість сільських осель для опалення приміщень використовували дрова та

вугілля. Централізованим водопостачанням на кінець ХХ ст. користувалися 17 % сільських жителів України, у досліджуваному регіоні цей показник коливається в межах 8 %. Системою каналізації було оснащено менше 4 % сільських населених пунктів.

З'ясовано, що в межах досліджуваних років гостро стояло питання сфери зв'язку: телефонізації, роботи поштових відділень. Відсутність широкої мережі телефонної сітки через брак коштів не збільшилась і на початок ХХІ ст. Альтернативою в обміні інформацією слугувала пошта, яка працювала переважно тричі на тиждень у зв'язку зі зменшенням обсягу випуску періодичних видань та слабким матеріально-технічним становищем.

Відсутність якісного транспортного обслуговування обмежувала можливості селян компенсувати погіршення отримання соціальних послуг за місцем проживання, аналогічними послугами в інших населених пунктах та визначила пристосування селян до життя в умовах соціального дискомфорту, поступову примітивізацію стилю життя та витрачання часу на пошуки засобів виживання.

Аналізуючи причини соціально-побутових проблем в Україні в 1991–2005 рр., назвемо найголовніші: глибока економічна криза; прорахунки у спробах реформування економіки України; надзвичайно високий рівень інфляції; недостатня розробленість законодавства і нормативної бази з питань соціального захисту населення при переході до ринкової економіки, недоліки в діяльності законодавчих і виконавчих органів влади із соціального забезпечення населення.

5. Встановлено, що укр. негати. на умовах повсякденного життя укр. села позначилася ситуація, що склалася з медико-санітарним забезпеченням і лікуванням його мешканців. Причинами такого стану були руйнація мережі сільських лікарень і фельдшерсько-акушерських пунктів, нестача медичного персоналу, дефіцит обладнання, ліків, медичних інструментів.

Економічна криза 1990-х рр. внесла свої корективи в демографічний і соціальний склад сільського населення України. Демографічні зміни відбулися через низку причин: смертність, хвороби, переїзд частини населення до міста чи за кордон, падіння рівня народжуваності.

6. Встановлено, що основними тенденціями розвитку культурної сфери села у 1991–2005 рр. стало масове закриття закладів, їх перепрофілювання та використання не за призначенням, поступова фізична руйнація будівель, непрацюючих об'єктів. Недостатнє фінансування спричиняє погіршення матеріально-технічної бази закладів культури. Виявлено негати. тенденції в кількісному та якісному складі працівників сфери культури: скорочення штатів та вибуття висококваліфікованих кадрів, робота на неповну ставку, низька заробітна плата і соціальна незахищеність працівників культури на селі.

Основними напрямками культурно-дозвілєвої та освітньо-виховної роботи клубних закладів був пошук і вивчення місцевих старовинних обрядів, музичного, пісенного фольклору, народної хореографії; збагачення репертуару самодіяльних колективів народними традиціями. Сільські жителі надавали перевагу масовим гулянням, театралізованим святам, концертам. Установлено, що для них бажаними формами роботи були художня самодіяльність, екскурсії та походи історичними місцями, спортивні секції, перегляд кінофільмів, в'язання, шиття тощо.

З проголошенням незалежності України відбулася організаційно-структурна перебудова мережі сільських музеїв. Одним із базових завдань у діяльності сільського музейництва було вивчення місцевої історії та культури як важливого чинника формування історичної свідомості й патріотизму.

Особливу роль у духовному і культурному житті суспільства стала відігравати церква. Після здобуття Україною незалежності віруючі активно порушували питання про відкриття храмів і реєстрацію тих культових приміщень, які свого часу були зняті з обліку.

Упродовж досліджуваного періоду відбулися суттєві зміни у сфері освіти сільського населення. Школа була єдиним навчально-виховним і культурним центром роботи з молодим поколінням. На початку розбудови Україна мала доволі високу сформовану якість людського потенціалу в царині освіти та розгалужену систему загальноосвітніх закладів. Проте розвиток загальноосвітніх установ щороку гальмувався і з 1991 до 2005 р. досяг критичної межі – майже половина сільських населених пунктів України не мали загальноосвітньої школи. Однією з основних причин такого становища стало скорочення обсягів фінансування сфери освіти, що здійснювалося за залишковим принципом. Від початку 1990-х рр. практично зупинено будівництво сільських шкіл. Третина сільських загальноосвітніх закладів була розміщена у пристосованих приміщеннях, чинні установи потребували капітального ремонту, значна частина перебувала в аварійному стані і потребувала реконструкції. Одночасно із закриттям шкіл відбулося скорочення кількості учнівських місць і зростала кількість малокомплектних шкіл.

Характерним для сільської школи XXI ст. був початок комп'ютеризації класів. Техніку купували, як правило, за батьківські або спонсорські кошти. Проте рівень забезпеченості загальноосвітніх закладів ЕОМ не відповідав вимогам освіти XXI ст.

Більшість сільських бібліотек втрачали спроможність забезпечити інформаційні запити населення. Слабка документально-ресурсна база бібліотек, складні матеріальні умови їх роботи, низький рівень культурних потреб і зацікавленість жителів села в розширенні інформаційного простору були головними причинами зниження рівня бібліотечного обслуговування сільського населення.

Система дошкільних закладів у сільській місцевості значно скоротилася впродовж досліджуваного періоду. Недостатнє фінансування дошкільних закладів унеможливило їх нормальне функціонування, не дозволяло оплачувати в повному обсязі комунальні послуги, виплачувати вчасно заробітну плату, робити ремонт. Виникали проблеми з опаленням, зі збалансованим і якісним харчуванням, нестачею іграшок і методичного матеріалу.

Традиційно організовували позашкільну освіту, що була складовою дозвілля молодого покоління. Її структуру становили позашкільні навчальні заклади як центри позашкільної освіти в позаурочний і позанавчальний час, а також гуртки, секції, клуби. Найбільш гострою в діяльності позашкільних навчальних закладів залишалася проблема фінансового забезпечення, модернізації матеріально-технічної бази.

Таким чином, перші чотирнадцять років незалежності України в контексті порушеної в дисертації теми варто розглядати як період, якому притаманні, з одного боку, серйозні недоліки і суперечності в житті сільських жителів, а з другого – як

такий, що приніс багато цінного в розвиток соціально-побутової та культурної сфери центрального регіону і загалом України.

Враховуючи історичний досвід та прямий зв'язок досліджуваної теми із сьогоденням, пропонуємо рекомендації, щодо покращення стану побутової та дозвілєвої сфер сільського населення України: держава має приділяти більше уваги потребам сільського населення, запровадивши в регіонах системи соціально-економічного моніторингу всіх сфер життєдіяльності сільського населення, і на основі отриманої інформації, перейти до розробки програм комплексного розвитку сільських територій; необхідно реформувати державну регіональну політику та зосередити всі повноваження і відповідальність з питань розвитку сільської місцевості в єдиному центрі; для зміцнення фінансового підґрунтя сільських територій створити в регіонах окремий Фонд, ресурси якого використовуватимуться лише на потреби села.

Одержані результати можуть бути залучені до подальших історичних досліджень в інших областях України.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України

1. Шауренко А. В. Культурний розвиток українського села в 90-х рр. ХХ ст. / А. В. Шауренко // Український селянин : зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 13. – С. 242–244.

2. Шауренко А. В. Соціально-побутовий розвиток українського села (1991–2005 рр.) / А. В. Шауренко // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 176–180.

3. Шауренко А. В. Повсякденне життя сільського населення України 1991–2005 рр. (за результатами усних свідчень сільських мешканців центральних областей України) / А. В. Шауренко // Наукові записки з української історії : збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 35. – С. 96–101.

4. Шауренко А. В. Діяльність обласних центрів народної творчості та їх вплив на культуру села / А. В. Шауренко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. Ч. 3. – С. 178–182.

5. Шауренко А. В. Проблеми та перспективи розвитку сільської медицини 1991–2005 рр. (на прикладі Вінницької, Кіровоградської, Черкаської областей) / А. В. Шауренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2015. – Вип. 42. – С. 201–204.

6. Шауренко А. В. Історіографічний огляд вітчизняних наукових розвідок щодо побуту та дозвілля сільського населення України у 1991–2005 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. Ч. 4. – С. 145–149.

Статті в наукових виданнях іноземних держав

7. Шауренко А. В. Бытовой аспект жизни сельского населения Украины в 1991–2005 гг. / А. В. Шауренко // Балтийский гуманитарный журнал : Ежеквартальный научный журнал. – Калининград, 2013. – № 2 (3). – С. 41–44.

Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації

8. Шауренко А. В. Матеріальний добробут сільського населення України в 90-х рр. ХХ ст. / А. В. Шауренко // Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя : зб. наук. праць / відп. ред. В. І. Марочко, А. Г. Морозов. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – С. 224–229.

9. Шауренко А. В. Дозвілля сільських жителів України у 1991–2005 рр. (на прикладі центральних областей) / А. В. Шауренко // Матеріали Кіровоградської сесії III Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання», 16 травня 2014 р. – Кіровоград, 2014. – Ч. 2. – С. 159–161.

10. Шауренко А. В. Водопостачання і газифікація сільських домогосподарств України за перше десятиліття незалежності (Вінницька, Кіровоградська, Черкаська обл.) / А. В. Шауренко // Матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у ХХІ ст.», 27–28 лютого 2015 р. – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. – С. 86–89.

11. Шауренко А. В. Причини гальмування традиційної культури сільського населення України / А. В. Шауренко // Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної наук.-практ. конференції «Рівень ефективності та необхідність впливу суспільних наук на розвиток сучасної цивілізації», 27–28 лютого 2015 р. – Львів : ГО «Львівська фундація суспільних наук, 2015. – С. 58–61.

12. Шауренко А. В. Транспортне забезпечення сільських територій України як складова повсякдення селянства / А. В. Шауренко [Електронний ресурс] // Науковий вісник Інституту політичних і геополітичних досліджень. – Чернівці, 2015. – Вип. 1. – Режим доступу : <http://ipgd.com.ua/index.php/science/vipuski/vipusk-1-2015>).

АНОТАЦІЯ

Шауренко А. В. Побут та дозвілля сільського населення України в 1991–2005 рр. (регіональний аспект). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Чорноморський державний університет імені Петра Могили. – Миколаїв, 2016.

У дисертації досліджено побут і дозвілля сільського населення України в 1991–2005 рр. Проаналізовано стан вивчення проблеми, використано широке коло опублікованих та архівних джерел, значну частину яких вперше введено до наукового обігу.

Показано напрямок діяльності органів державної влади й управління з питань соціально-економічного розвитку села, соціального захисту та рівня життя сільського населення. З'ясовано, що державна політика щодо добробуту жителів сільських територій була вкрай не послідовною, половинчастою.

Характеризуючи стан повсякденного середовища на рівні сільської місцевості, зазначається, що в катастрофічному стані перебувала соціальна сфера, комунальне

господарство і медицина. Кризові явища, якими супроводжувалися трансформаційні процеси в економіці, завдали відчутних збитків матеріальному забезпеченню селян.

Висвітлено позитивні та негативні зміни культурної та освітньої сфер у сільській місцевості та зазначено особливості дозвілля сільських жителів у буденному житті.

Ключові слова: побут, дозвілля, селянство, матеріальний добробут, інфраструктура, медицина, культура, освіта.

АННОТАЦИЯ

Шауренко А. В. Быт и досуг сельского населения Украины в 1991–2005 гг. (региональный аспект). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Черноморский государственный университет имени Петра Могилы. – Николаев, 2016.

В диссертации исследованы быт и досуг сельского населения Украины в 1991–2005 гг. Проанализировано состояние изучения проблемы, использован широкий круг опубликованных и архивных источников, значительная часть которых впервые введены в научный оборот.

Показано направление деятельности органов государственной власти и управления по вопросам социально-экономического развития села, социальной защиты и уровня жизни сельского населения. Установлено, что государственная политика в отношении благосостояния жителей сельских территорий была крайне непоследовательной, половинчатой.

Характеризуя состояние повседневной среды на уровне сельской местности, отмечается, что в катастрофическом состоянии находилась социальная сфера, коммунальное хозяйство и медицина. Кризисные явления, которыми сопровождались трансформационные процессы в экономике, нанесли ощутимые убытки материальной обеспеченности крестьян.

Рассматриваются положительные и отрицательные изменения культурной и образовательной сфер в сельской местности и указано особенности досуга сельских жителей в повседневной жизни.

Ключевые слова: быт, досуг, крестьянство, материальное благосостояние, инфраструктура, медицина, культура, образование.

SUMMARY

Shaurenko A. V. Life and leisure of the rural population of Ukraine in 1991-2005 (regional aspect). – Manuscript.

Dissertation for receiving a candidate degree of historical sciences in specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Petro Mohyla Black Sea State University. – Mykolaiv, 2016.

On the basis of the investigated materials, published documentary sources, research literature, periodical press, we made a comprehensive analysis of the life and leisure of the peasantry in the central regions of Ukraine. In addition, we analyzed the materials on cultural and everyday life of the rural population after the declaration of independence of Ukraine. The sources analyzed in our dissertation show the peculiarities of conditions and ways of life of peasants which we can find in official documents and in the sources of alternative origin (we mean the reflections of the witnesses). We examined medicine,

education, transport, housing fund of the inhabitants of rural areas. According to the modern methodological approaches, we expressed subjective and objective factors that influenced the development of peasants' lives in the villages. Attention is focused on the changes that took place during the period of 1991-2005 in daily life.

When describing the state of every day environment at the level of rural areas, we should admit that, especially the social services and utilities are in catastrophic state. Our research work contains the data about the level of water-supply and gas-supply, qualitative and quantitative indexes of the municipal service, and the level of electrification of the settlements. The main reason for the decline was the economic crisis of the 90s. Crisis phenomena that accompanied the transformation processes in economy caused noticeable loss for the peasants. Salaries of rural workers were the lowest in comparison with other sectors of economy. The level of improvement of housing communal facilities remained unsatisfactory. Life in the village was characterized by the lack of paved roads in many villages, poor levels of transport communication between settlements, and poor landscaping of streets.

We defined the direction of public authorities and management in the sphere of social and economic development of the village, social protection and the level of peasants' lives. It is necessary to mention that state politics concerning the welfare of the rural population was not consistent and distinct. We proved that the reason of its practical realization was the limitation of financial resources.

The countryside is not in a very safe position concerning the provision of cultural sites. Because of the reduction in funding, it has been a continual reduction of the objects in this sphere and deterioration of their technical condition.

The research work shows the main forms of peasants' leisure, among them we can define visiting clubs, museums, libraries; reading newspapers, magazines, books; listening to radio; participating in the work amateur societies, and human communication. A significant attention in our research work is paid to the description of the role of religion in everyday life of peasants.

A prerequisite for the development of Ukrainian culture was the rise of national cultural consciousness in many areas, the real development of culture. The development of achievements of Ukrainian culture happened by means of mass communication (radio, television, press), which is wide spread in any Ukrainian village.

An important component of social life is the level of access to education; however, statistical information indicates a decrease in the number of educational institutions in rural areas. The period from 1991 to 2005 is characterized by negative trends in the financial institutions providing education, technical equipment, strengthening of material base, staffing. It is proved that the role of the rural school as a center of culture and knowledge, its primacy in the organization of leisure of the population needed to maintain its structure and governmental support.

In many cases, the peasants of Ukraine lost the opportunity to meet the most essential needs of life including health, learning and education of children. That fact reduced the quality of life of the rural population, nullified the attractiveness of the rural living environment and repelled youth from the village.

Keywords: life, leisure time, peasantry, material welfare, infrastructure, medicine, culture, education.